

BÍRÁLAT

Fülemile Ágnes: A jelképpé vált táj – Kalotaszeg című MTA doktori értekezéséről

Sajátos szerepben érzem magam azzal, hogy történészként kerülök egy eminense módon néprajzi témájú értekezés bírálói közé – bár kétségtelen a megtiszteltetés is. Képzettségemből, korábbi munkáimból kifolyólag valamelyest ismerős előttem az 1940 és 1944 közötti Észak-Erdély története, és 2008 óta figyelem a magyar idegenforgalom múltjával kapcsolatos kutatásokat, így megjegyzéseim is jobbra erre a témakörre szorítkoznak, ugyanakkor a dolgozat többi részéből is hallatlanul sokat tanultam.

A mellékletekkel, bibliográfiával és a 375 közölt képpel elképesztően gazdag, már-már túlsúlyolt, csaknem hatszáz oldalas mű olyan komplex etnográfiai feltárása a kalotaszegi táj megkonstruálásának, helyének a magyar nemzettudatban, művészetben és a paraszti gazdálkodás történetében, hogy tulajdonképp, ha valamiféle szerencsétlenség következne be, és ez a sokat szenvedett régió eltűnne a Föld színéről, (és az értekezés némely, érzelmes-melankolikus, ugyanakkor pontos megfogalmazása utal rá, hogy ez a leírt világ eltűnőben van) kezünkben van a kézikönyv, hogy újrateremtsük, és a hozzávalóit azonnal be tudjuk tenni egy 3D-nyomtatóba. Pedig a szerző helyzete nyilván nem volt egyszerű: Keszeg Vilmos és Pozsony Ferenc 2001-ben (huszonöt évvel ezelőtt!) összeállított Kalotaszeg-bibliográfiája 79 oldalt tett ki és a művek száma azóta is folyamatosan gyarapszik. Csak az MTMT-ben 170 közlemény tartalmazza címében a „Kalotaszeg” kifejezést az elmúlt negyedszázadból.

Három és fél évtizedes kutatás, megfigyelés, helyi részvétel eredménye ez a mű, amely – hála a szerző viselettörténeti tanulmányainak és művészettörténeti, tánctudományi vénájának – a lehető szélesebbre tárja Kalotaszeg megismerésének lehetőségeit. Az értekezés, a bevezetéstől és az összefoglalótól eltekintve, négy nagy fejezetre tagolódik. A „kalotaszegiség” meghatározásának társadalomnéprajzi, identitás-konstituáló tényezőit számba vevő részt A kalotaszegi népművészet „felfedezésének” főbb hullámain ismertető, számomra a legtöbb kapcsolódási pontot kínáló fejezet követi, majd ennek evolúcióját követi nyomon a következő fejezet az államszocializmus évtizedeiben, végül a néprajzi terepmunkával kapcsolatos reflexiókkal zárja a művet. A megközelítések szerteágazó volta, a rendkívül alapos forrásfeltárás, az összefogott, ugyanakkor egy kérdéskör néprajzon túlnyúló vonatkozásaira is figyelő értelmiségi kíváncsiság, az egyértelmű, de nem az olvasóra tukmált értékválasztás, az empátia és az a képesség, ahogy Fülemile Ágnes úgyszólván belülről mutatja be egy néprajzi táj átalakulásának, az össznemzetibe való

beemelkedésének/beemelésének a másfél évszázadát, mind-mind egyedülálló olvasmánnyá teszik az értekezést. Ugyanakkor – lehet, hogy ez csak a történész akadékoskodásának tűnik – a tengernyi információ és finom elemzések ellenére az egyes fejezetek nem mindig következnek egymásból, nem szervesültek egésszé. Tehát a Nádasmente 1945 utáni transzformációját bemutató részt a népművészet 19-20. századi felfedezéseinek elemzése előzi meg, amin belül az 1990 utáni magyarországi templomépítészet kalotaszegi motívumainak feltárása után következik Magyarvista és környékének bemutatása, különösebb átkötés nélkül. Mintha lyukak tátonganának az egyes fejezetek között, és nemcsak azért, mert a Balogh Balázs által írt részeket ki kellett emelni egy közös kéziratból – ezekre a hiányokra mindjárt kitérek.

A dolgozat meritumait nyilván nem érintő megjegyzésem – és valószínűleg csak azért feltűnő, mert a tördelt szöveg tulajdonképpen könyv benyomását kelti –, hogy ritkán, de azért szembeszökő módon elütések és helyesírási hibák maradtak a szövegben: Illyés Gyula [428.], kisebbségkutatás/Kisebbségkutató [23., 561.], Fiume [118.], portiére [121.], kisbetű-nagybetű tévesztések [kalotaszegi, 313.], játsszon [386.] és társaik, de ez egy ilyen méretű szövegtörzsben mellékes. És tényleg csak a történetírás antikvárius vonulatához tartozik az a megjegyzésem, hogy Szádeczky-Kardoss Gyula 1893-ban még nem volt a kolozsvári egyetem tanára [126.], ekkor még csak a Lónyay utcai református gimnáziumban tanított, illetve Roska Márton csak a harmincas évek végén lett egyetemi tanár [egyébként Debrecenben, 149.], az első világháború előtt még nem. Abba is hagyom.

Tekintettel arra, hogy a mű nem elhanyagolható része megjelent a szerzőnek Balogh Balázssal közösen írt 2023-as könyvében (*Történeti idő és jelenlét Kalotaszegen*), nyilván nehéz azzal kapcsolatban reflexiókat fűzni a műhöz, hogy mi kerülhetne még bele. (Bár az értekezés 1. lábjegyzete nem feltétlenül igazít el azzal kapcsolatban, hogy jelen munka mennyiben a 2023-as közös mű továbbgondolása és kiegészítése: mert egyfelől „*A disszertáció benyújtása előtt mintegy félévvel került nyomdába az a könyv, amelyben az értekezés fejezeteinek nagyobb része megjelent*” – írja a szerző, következő mondatában viszont jelzi, hogy „*A disszertáció anyagának nagyrészt új, korábban nem publikált fejezetek teszik ki*”: a két „nagyrész” nyilván kioltja egymást, de ez olyan lapszus, amelynél nem időznék sokat. Személyes benyomásom az volt, hogy a mű nagyobb részét valóban tartalmazza a 2023-as kötet, de nem végeztem részletes filológiai vizsgálatokat).

Ezzel együtt, a közös reflexió reményében említek néhány olyan szakirodalmi hiányt, ami esetleg hasznos lehet a témában; tudva azt, hogy ez részben szakbarbári érényfitogtatás; a mű bibliográfiája olyan bőséges, hogy ezek a glosszák inkább a figyelemfelhívás szándékával íródnak. A Gyöngyösbokréta kutatásában az elmúlt években új eredmények születtek, itt elsősorban Andor

Anna Klárának az ELTE-n 2025 tavaszán megvédett disszertációjára és azt megalapozó tanulmányokra gondolok. Bár Sümei György művészettörténésznek egyik művét használja az értekezés, legalábbis idevalónak gondolnám *Erdélyi plakátok 1940-1941* (Székelyföld, 2011) című művét, bár kétségtelen, hogy Barazsuly Viktória munkája Észak-Erdély képi reprezentációjáról ezt jól helyettesíti. És itt hívom fel a figyelmet Egry Gábor tanulmányára is a Mócvidék/Érchegység és a Székelyföld helyéről a román és a magyar nemzeti tudatban (*Unlikely Brothers?: Entangled Székely and Moji Peripheries in a Contested Province: Transylvania 1900–1944*), amely fontos adalékot jelenthet az Érchegység és Kalotaszeg viszonyrendszerének megértéséhez. A két háború közti születésszabályozással, natalizmussal, vadházasságokkal kapcsolatban (pl. 385 oldal) – nyilván csak összehasonlító jelleggel, mert külön Kalotaszegről nem írt, de egy hasonlóan unikális, az emlékezetpolitikába beépült református vidékről, az Ormánságról szólnak – szóval erről, Koloh Gábor kollégám szövegeit ajánlom Fülemile Ágnes figyelmébe.

Ami az értekezés tematikai, szerkesztési megközelítéseit illeti a szerző elképesztő magabiztossággal és tárgyismerettel közlekedik a művészettörténet, viselet- és táncművelés, történeti kutatások és természetesen néprajz tudományos eredményei között. Teljes mértékben egyetértek azzal a sorrendiséggel és megközelítéssel, amely a helyi népművészet országos, sőt nemzetközi hírűvé tételét, Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka és férje tevékenységét, a helyi formakincs képzőművészeti felfedezését, a háziipar megteremtését, majd a térség idegenforgalmi imázsának létrehozását tekinti a tájidentitás megalkotásának legfontosabb állomásaiként. E folyamat végén vált a régió „a 19. és 20. század fordulójára a magyar nemzeti kultúra és nemzettudat ikonikus tájává” (6.) Ez utóbbi kijelentés és a 395. oldalon olvasható, saját gyűjtésből származó Nádasmentén lelt mondat („*Igazából ezzel a nagy turizmussal tudta meg mindenki, hogy mi kalotaszegiek vagyunk*”) között feszül az az ív, amely a helyben élőben tudatosítja vidékük különlegességét, és a (részben) értelmiségiek által megformált szerep elvállalására ösztökéli őket. (Még akkor is így van ez, ha a második idézet éppenséggel arra reflektál, hogy a földrajzilag nem feltétlenül a Kalotaszeghez tartozó Nádasmente hogyan igyekszik a maga identitását a jóval ismertebb és emiatt magasabb presztízsű szomszédéhoz igazítani.) Kalotaszeg szerencsés (vagy épp szerencsétlen) földrajzi helyzete, magyar nyelvsziget jellege, erős és sok tekintetben egységes népművészet és csaknem kizárólagosan református volta bizonyos értelemben predesztinálták arra, hogy Székelyföldhöz hasonló (bár annyira erős markerekkel talán nem rendelkező) identitásrégió legyen belőle. Éppen ezért örömmel olvastam volna többet a református apportról a vidék identitásában. (Tudva-tudom persze, hogy a Balogh Balázssal közösen írott 2023-as kötetben több fejezet foglalkozik a kálvinisták hányattatásaival a 20. század megpróbáltatásai során, de akkor ezek szerint ezek a részek a társszerző munkásságához tartoznak.) Különösen úgy, hogy Fülemile Ágnes nagyon élvezetesen végigvezeti, ahogy a kalotaszegi toronysisakos

toronyforma, Szeghalmy Bálint, Debreczeni László, Medgyaszay István és követőik tervezőasztalán hogyan lényegül át „református templomépítészetté”, jóval a rendszerváltáson túlmutató nyomokat hagyva a magyar köztereken. A 273. oldalon található, ilyen jegyeket tükröző templomfelsoroláshoz magam hozzátenném még a Budapest X. kerületi Pongrác úton épült Feltámadott Krisztus templomot, ami ugyan katolikus templom, de 1925-ben Zadravecz István még úgy szentelte föl, mint a Menekültek Nemzeti Könyörgő Templomát, egy frissen épült menekült lakótelep közepén, Martsekényi Imre építész, volt temesvári piarista diák, későbbi kormánypárti képviselő tervezésében. Az épület maga is zsúfolva van a trianoni országvesztésre utaló motívumokkal. Maga ez a példa is – úgy vélem – kicsit kinyithatja az értelmezési keretet, amennyiben a kalotaszegi motívumok egy, a felekezeti határokon átlépő „nemzeti” építészeti ornamentika ígéretét is rejthetik, és bizonyos értelemben szervesen épülnek bele a korszak egyházainak azon törekvésébe, hogy rekrisztianizálják az országot, különösen annak a forradalmak miatt bűnösnek tekintett fővárosát. Részben ide tartozhat az a megfigyelés is, hogy a Malonyai-féle hatalmas vállalkozás körül sündörgő értelmiségiek közül milyen sokakat megérintett a turanizmus vagy csak egyszerűen a magyar keleti gondolat: Medgyaszay Istvántól Nagy Sándoron át Thoroczkai Wigand Edéig. Sőt egyszerűbb lenne azt számbavenni, hogy a gödöllőiek közül kiket *nem* érintett meg ez az eszmeáramlat Trianon után. Még Kós Károlyról is el szoktuk mondani, hogy ő ebből kimaradt, de a *Szótambul* motívumai között azért ott van valahol a Kelet iránti hódolat és a minta a tradicionálisnak a modernbe való átmentésére. (Ide tenném azt a megjegyzést is, hogy az explicite ezzel a témával, a gödöllőiek és a Malonyai-féle vállalkozás kapcsolatával etnográfiai szempontból foglalkozó 2012-es Keményfi Róbert-tanulmányra a szerző nem reflektál [Malonyay: „A magyar nép művészete”. A gödöllőiek: Helyek, emlékezetek In: Bartha, Elek (szerk.) „*A burgonyától a szilvafáig*”: tanulmányok a hetvenéves Kósa László tiszteletére. Debrecen, 2012]). Itt megintcsak olyan értelmezési terek nyílhatnak, amelyek a téma tágitását, lehetséges újragondolását segíthetik.

A másik hiányérzet egy további történelmi sorsfordulóval, 1918-1919-cel kapcsolatos: épp a Balogh-Fülemile szerzőpáros 2004-es könyvének (*Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen*) finom elemzéseiből lehet sokat megtudni a köztudatban és a történeti szakirodalomban sokszor meglehetősen sommásan elintézett 1940-es és 1944-es atrocitásokról (Bánffyhunyard, Egeres), azok mélyebb társadalomtörténeti, sőt agrártörténeti háttéréről, és azoknak évtizedekkel korábbi gyökereiről. A Magyar Királyság első világháború végi összeomlásának eseményei szintén átsöpörtek Kalotaszegen – és alig hiszem, hogy ne hagytak volna nyomot a kollektív emlékezetben. A magyar csapatok 1918 december végi kolozsvári kivonulása után a következő év elején rövid ideig Bánffyhunyardon működik a Székely Hadosztály parancsnoksága, a területet kettészeli a történeti szakirodalomban Apáthy István kormánybiztosról és Henri Berthelot francia tábornokról

elnevezett demarkációs vonal; Kós Károly itt tervezi barátaival a maga Kalotaszegi Köztársaságát – erről csak egy rövid lábjegyzet- említést találunk. És itt tartom fontosnak jelezni, hogy bár a mű nyilván nem kell, hogy Kós Károly-apológiává váljon, az építész-író irodalmi munkásságának vannak olyan elemei, amelyek bővíthették volna az elemzést a 233. és 256. oldal között megírt, igen sűrű irodalmi és eszmetörténeti összegzésben. Jelesül az, hogy az általa kialakított Kalotaszeg-kép mennyiben befolyásolta Kós transzilvanizmusát és szolgált annak mintájául. Fülemile Ágnes idézi a bibliográfiában K. Lengyel Zsolt ezt elemző tanulmánykötetet (*A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez*), de mindössze talán egyszer hivatkozik rá a főszövegben. De abszolút megértem, hogy megtartóztatta magát: annyi irányba elindázhat a szöveg, hogy nagyon nehéz lenne minden elvárásnak megfelelni.

A 484. oldalon található térkép tanúsága szerint gyűjtőútjain Fülemile Ágnes eljutott a ma már víztározóvá lényegült jósikafalvi völgybe is: 1918 november elején itt zajlott le a világháborút követő zavargások, majd rendcsinálások egyik legvéresebbje, a jósikafalvi mészárlás. Ekkor települést, a fatelepeket és az Urmánczy-kastélyt feldúló, gyilkosságokat is elkövető helyieket egy Budapesten, újsághirdetésben toborzott és villámgyorsan, a kormányzat által biztosított különvonaton a helyszínre juttatott zsoldoscsapat, illetve egy kolozsvári nemzetőrkülönítmény lepte meg, és a történetekről szemtanúként beszámoló Asztalos Miklós történész szerint több mint 90 román embert öltek meg. Az eset hatalmas visszhangot váltott ki a korszak magyar, de főként román nyilvánosságában, híre befolyásolta az akkor zajló aradi magyar-román tárgyalásokat. A helyszínre vizsgálóbizottság szállt ki, és a mészárlás helyszínét a térségbe látogató magasrangú francia katonatiszteknek is megmutatták. A román köztudatban ma is nagyon erősen szerepel, nem utolsósorban Sergiu Nicolaescu 1980-as, *Zsoldosok csapdája* című filmje révén, amelynek ez a tömeggyilkosság szolgált alapjául. Ennyi interakció – és érintőlegesen jegyzem meg, hogy a román-magyar kontextus is – úgy vélem, megért volna még néhány misét. Van ugyan a szövegben néhány mondat arról, hogy a „Kalotaszeg” megnevezés románra fordítása milyen nehézségekbe ütközik, de román–magyar interakciókról, alig tudunk meg valamit; a nyelvváltást, szórványosodást csaknem minden esetben a magyar közösség felől vizsgálja a szöveg, az 58. oldalon megemlítve azt is, hogy az újabb örökségesítési folyamatokban, elsősorban a turisztikai propagandában az elmúlt években vannak törekvések a „román Kalotaszeg” képének kialakítására is.

Történészként nyilván érdekelnének azok a finom társadalomtörténeti információk is, amelyekről – egy-egy utalás erejéig megtudhatunk adatokat, és látszik, hogy Fülemile Ágnes ezeket ismeri is, de valamiért másfelé kanyarodik az elbeszélése. Számomra megvilágító erejű volt az az odavetett megjegyzése a 377. oldalon, amelyben arról ír, hogy a nádasmenti Magyarvistan „a köztudatban úgy él, hogy a Nagyvárad–Kolozsvár közti vasút építésén dolgozó olasz kőfaragóktól tanulták a mesterséget 1868–

1870 táján”: vajon a többi falunak/településnek mi volt a jobbágyság/kisnemesi lét utáni helyzetből való kitörést lehetővé tevő stratégiája? Melyek voltak azok a tudástranszferek, külső behatások, egyéni vagy csoportos stratégiák, amelyek megelőzték a régió értelmiségiek általi „felfedezését” és annak a Kalotaszeg-képnek a megalkotását, amelynek feltárása az értekezés egyik pillére?

Fülemile Ágnes prózája, miközben mélyen empátikus, és az utolsó fejezetben, a saját kutatói krédóját kibontó bekezdésekben egészen megindító, az emberi lét legmélyebb bugyrait bemutató helyi történeteket olvashatunk tőle, nem enged a romantika csábításának: az egyébként körösfői születésű Péntek János nyelvész intése nyomán, határozottan helyükre teszi a vidék „ős romlatlanságát”, „elzárt, tősgyökeres magyarságát” éltető szövegeket, szülessenek bár azok az 1940-es évek első felében, vagy 2020-ban, és kimúlásuk továbbra sem várható.

Megjegyzéseim és javaslataim azonban semmiben nem változtatnak azon a tényen, hogy meglátásom szerint Fülemile Ágnesnek az MTA doktora cím elnyerése érdekében benyújtott értekezése fontos állomása a magyar néprajz tudománytörténetének, egy táji, regionális identitás kialakulásának szoros követése, a néprajz társtudományainak bevonásával megalkotott, egyedülállóan gazdag szintézise. Éppen ezért Fülemile Ágnes művének nyilvános vitára bocsátását messzemenően támogatom, egyúttal szerzőjének az MTA doktora cím odaítélését javaslom.

Budapest, 2025. május 23.

Ablonczy Balázs, DSc

habilitált egyetemi docens, tudományos főmunkatárs

ELTE BTK–HUN-REN BTK TTI